

Ruch oporu w Getcie Częstochowskim 9.04.1941 – 26.06.1943

W dniu 3 września 1939 roku Wehrmacht zajął Częstochowę. Następnego dnia hitlerowcy zamordowali 300 Żydów, w akcji nazwanej "Krwawym Poniedziałkiem". W Częstochowie podobnie jak w innych miastach zajętych przez Niemców we wrześniu 1939 roku, doszło do wielu szykan wobec ludności pochodzenia żydowskiego. W drugiej połowie września hitlerowcy, splądrowali doszczętnie starą synagogę przy ulicy Mirowskiej. 25 Grudnia 1939 roku wywołali w mieście rozruchy antyżydowskie w następstwie, których spalono nową synagogę przy ulicy Wały Wilsona. Podpalenie to było wyreżyserowane tak, aby winę zrzucić na spędzoną licznie ludność polską. Jednocześnie podano do publicznej wiadomości jakoby w synagodze tej znajdował się magazyn broni.

16 Września 1939 roku, Niemcy powołali do życia 6 osobowe przedstawicielstwo ludności żydowskiej – Judenrat. Nazywano go Radą Starszych. Przewodniczącym został Leon Kopiański. Innymi członkami było trzech adwokatów (J. Gitler, Z. Rotbart, S. Pohorille), dyrektor żydowskiego gimnazjum (Anisfelt), znany sportowiec (B. Kurland), oraz L. Bromberg i N. Berliner. Z czasem Rada Starszych rozrosła się do 24 osób.

9 Kwietnia 1941 roku, na mocy rozporządzenia wydanego dwa dni wcześniej przez stadthauptmanna Richarda Wendlera zostało utworzone Getto w Częstochowie (niem. *Ghetto Tschenstochau*; jidysz געטאָ פֿאַר דעם שטאָט צשענשטאָווער; *Czenstochower geto*). Obszar Getta obejmował wschodni obszar centrum miasta, w dużej części pokrywający się z terytorium przedwojennej dzielnicy żydowskiej. Jego granice tworzyły: od północy ulice Kawia, Kiedrzyńska i Jaskrowska, od południa ulice Fabryczna (obecnie Mielczarskiego), Narutowicza (obecnie Krakowska) i Strażacka, od wschodu rzeka Warta, a od zachodu tory kolejowe. Jednocześnie obszar ten musieli opuścić wszyscy „nie-Żydzi”. Z kolei przesiedlani Żydzi mogli zabrać do 50 kg bagażu na osobę. Getto pozostawało "otwarte" do dnia 23 sierpnia 1941 roku, a następnie system dozoru został uszczelniony. Mieszkańcami getta byli Żydzi z Częstochowy, oraz z pobliskich miejscowości (Krzepice, Olsztyn, Mstów, Janów, Przyrów). Deportacje na teren getta nasiliły się około maja 1942 roku, do getta dodatkowo przywieziono wysiedleńców z terenów wcielonych do Rzeszy, głównie z Płocka i Łodzi. Dokładna liczba ludności getta jest trudna do ustalenia. W początkowym okresie jego istnienia wynosiła blisko 40 tys., w okresie szczytowym (przed likwidacją) 48 tys..

Od samego początku okupacji, lewicowi działacze skupieni w różnych ugrupowaniach prowadzili konspiracyjną działalność polityczną. Początkowo każda organizacja osobno. Na początku 1942 roku żydowscy komuniści nawiązali kontakt z PPR, oraz ich zbrojnym ramieniem Gwardią Ludową. Inne organizacje, takie jak: Bund, Poale Syjon- Lewica, Cukunft i SKIF, próbowały scalić swoje wysiłki. Podczas spotkania, w listopadzie 1939 rok, na terenie cmentarza żydowskiego, wybrali wspólny komitet polityczny. Organizacja dzieliła się na mniejsze grupy wedle miejsca zamieszkania. Drugie i ostatnie wspólne spotkanie miało miejsce w lutym 1940 roku przy okazji pogrzebu członka Bundu Szymkowiaka. Od czerwca 1940 roku gestapo wzmogło poszukiwania działaczy Bundu, spowodowało to przerwanie działalności. Początkowo działalność konspiracyjna sprowadzała się do pracy kulturalno oświatowej, poprzez świetlice dla dzieci, druk i kolportaż podziemnej prasy takiej jak jednodniówka „Rasta” oraz ilustrowany „Hołd Żydowski”. Redaktorem „Rasty” był jeden z kierowników TOZ - u, Dr A. Wolberg, kapitan rezerwy WP. Obie gazety piętnowały Radę Starszych (Judenrat), Żydowską Służbę Porządkową, oraz osoby kolaborujące z hitlerowcami. Pomimo zagrożenia w 1940 roku nadal próbowano skoordynować działalność konspiracyjną. W tym celu, zorganizowano międzypartyjne konferencje jedną w lokalu „Machzikej Hadat” przy ulicy Nadrzecznej, a drugą w lokalu TOZ - u przy ul. Joselewicza. W sierpniu 1941 roku, odbyła się krótka narada przy ulicy Krótkiej 22, tym razem miała ona na celu utworzenie wspólnej organizacji bojowej. Nie osiągnięto porozumienia. Powodem była różnica zdań w sprawach personalnych i stosunku do Rady Starszych. 30 kwietnia 1942 roku, żandarmeria i gestapo dokonało wielu aresztowań działaczy komunistycznych. Nazajutrz zostali oni wywiezieni do obozu Auschwitz. Kolejna próba zjednoczenia się i powołania wspólnej organizacji miała mieć miejsce 21 września 1942 roku, w święto Jom Kippur. Na niej miał być obecny przedstawiciel ŻOB - u z Warszawy. Jednak aresztowania i początek akcji deportacyjnej 22 września 1942, udaremniły ten zamiar.

Inną formę oporu prowadziła tzw. Rada Robotnicza, której przywódcami byli: M. Lubling, H. Rozenwajn, I.A. Szyldhaus (Liga Pracującej Palestyny), I. Rozenfeld i M. Wilingier (obaj z Bundu), M. Openheim i I. Opoczyński (robotnicy PKP), Ch. Birenholc i I. Szymanowicz (Poale Syjon), oraz M. Lewenhof (bezpartyjni). Organizowała ona demonstracje w gmachu Rady Starszych, oraz strajki, okazując w ten sposób swoje niezadowolenie z działalności władz getta. W grudniu 1941 roku doszło w siedzibie Rady Starszych do strajku głodowego i do demonstracji połączonej z demolowaniem biura Rady. Protestujący domagali się podwyżki z 24 zł do 30 zł płacy tygodniowej, oraz zwiększenia racji żywnościowych. Dodatkowo Rada Robotnicza prowadziła ożywioną działalność kulturalną – głównie prelekcje światowopoglądowe. Równoległe do wymienionych działań założyła fundusz inwalidzki wspomagający w okresie od maja do grudnia 1941 roku, chorych robotników i inwalidów. Rada istniała do czasu likwidacji

tj. do 22 września 1942 roku. W maju 1942 roku gestapo aresztowało większość przywódców i liderów Rady Robotniczej. Jej pozostali członkowie wstąpili do późniejszego ŻOB - u.

18 Czerwca 1942 roku na posiedzeniu na temat bezpieczeństwa GG w Krakowie, sekretarz stanu – wyższy dowódca SS i policji w GG - Friedrich W. Krüger powiadomił zebranych oraz Hansa Franka, że ze strony policji „akcja żydowska” została przygotowana w najdrobniejszych szczegółach i jej przeprowadzenie jest tylko kwestią transportu. W gettach w Radomiu i Częstochowie miano zatrzymać tylko robotników z zakładów zbrojeniowych wraz z najbliższymi rodzinami. 19 Lipca 1942 roku Heinrich Himmler wydał Krügerowi rozkaz ustalający ostateczny termin likwidacji ludności żydowskiej, w którym padło stwierdzenie: „Z dniem 31 grudnia 1942 roku żadne osoby pochodzenia żydowskiego nie mają prawa przebywać na terenie Generalnej Guberni, chyba, że będą się one znajdować w obozach zbiorczych w Warszawie, Krakowie, Częstochowie, Radomiu i Lublinie. Wszelkie inne prace, przy których zatrudnieni są żydowscy robotnicy, muszą być do tego czasu zakończone albo – o ile ukończenie nie jest możliwe – przeniesione do jednego ze zbiorczych obozów. Środki te są niezbędne dla przeprowadzenia etnicznego rozdziału ras i narodowości w myśl zasad nowego ładu w Europie oraz w interesie bezpieczeństwa Rzeszy Niemieckiej i strefy jej wpływów. Wszelkie naruszenie niniejszego zarządzenia stanowi niebezpieczeństwo dla spokoju i porządku całokształtu interesów strefy niemieckiej, punkt oparcia dla ruchu oporu oraz moralne i fizyczne ognisko zarazy”.

Likwidacja getta częstochowskiego rozpoczęła się 22 września 1942 roku (dzień po święcie Jom Kippur), zakończyła się w nocy z 7 na 8 października. Akcję prowadzili Niemcy wraz z Ukraińcami i Łotyszami pod dowództwem kapitana Ordnungspolizei Paula Degenhardta. Miejscem koncentracji i selekcji stał się plac Daszyńskiego, z którego pędzono otoczone kordonem policji długie kolumny Żydów na przystanek kolejowy Warta. W wyniku działań hitlerowców do obozu zagłady w Treblince trafiło 40 tys. osób, na miejscu rozstrzelano 2 tys. (na terenie getta i cmentarza Kierków). W okresie likwidacji getta odnotowano wiele udanych ucieczek. W dniu 4 października 1942 wszyscy członkowie Rady Starszych, wraz z członkami żydowskiej policji w getcie i rodzinami, zostali wywiezieni do Treblinki. Za wyjątkiem Leona Kopiańskiego i B. Kurlanda. Kopiański został zastrzelony po deportacji, Kurland został przewodniczącym Judenratu do 22 lipca 1943 roku, kiedy to oskarżony przez Niemców o nielojalność został zastrzelony na cmentarzu żydowskim. Pozostałych przy życiu Żydów (ok. 5–6 tys.) osadzono w „małym getcie” ograniczonym: od północy ul. Jaskrowską, od południa ul. Mostową, od zachodu chodnikiem ul. Senatorskiej, a od wschodu ul. Nadrzeczną. Wąskie nieskanalizowane uliczki najstarszej części miasta zatętniły znów hałaśliwym nerwowym życiem kilku tysięcy ludzi niepewnych dnia ani godziny. Teren „małego getta” został otoczony drutem kolczastym i miał tylko jedną bramę na ulicy Garncarskiej. Jego mieszkańcy poddani warunkom życia koszarowego. „Małe getto” było de facto obozem pracy, w oficjalnych dokumentach niemieckich zwane "Zwangsarbeitslager Tschenstochau". Codziennie kolumny Żydów wędrowały pod strażą Ukraińców na placówki poza terenem getta. W getcie zostawali tylko rzemieślnicy w swoich warsztatach. Wszyscy „oficjalni” mieszkańcy getta oznaczeni byli ponumerowani. Mieszkańcy „małego getta” pracowali głównie w fabrykach przemysłu zbrojeniowego w hucie „Hasag” („Hassag”).

W październiku 1942 roku w czasie wielkiej deportacji do Treblinki, czterech działaczy komunistyczni: Heniek Tencer, Ojzer Warszawski, Wilek Celnik i Sumek Abramowicz stworzyli w tzw. „małym getcie” grupę bojową. Działała ona na terenie tzw. Mebellagru. Do tej grupy należeli członkowie PPR, Bundu, Poale Syjon-Lewicy i bezpartyjni. W końcu listopada 1942 roku, w pralni przy ul. Garncarskiej 56 odbyła się narada, na której postanowiono gromadzić broń, amunicję oraz wszystko to, co mogło przydać się w walce. Przygotowywano między innymi nożyce do cięcia drutów kolczastych wokół getta, zebrano zapasy benzyny, które zostały rozłożone w różnych punktach getta. Miały być one, w przypadku przegrania walki, podpalone tak, aby getto zapłonęło ze wszystkich stron jednocześnie. Szybko wydzieliła się grupa aktywnej młodzieży, w wieku 17-20 lat znana, jako „Nadbrzeżna 66” (lub „Grupa Bojowa 66”), mająca swoją siedzibę przy Nadbrzeżnej 66. Jej komendantem został M. Ferleger. Pierwszym zadaniem tej grupy było zaopatrzenie w broń. Za zaoszczędzone pieniądze udało im się zakupić dwa rewolwery. Głównym punktem, służącym do narad wszystkich członków, był lokal przy Nadbrzeżnej 70. Pod koniec 1942 roku, powołano do życia ŻOB, do którego przystąpiły wszystkie organizacje bojowe. Organizacja podzieliła się na „piątki”, a komendantem został Mordechaj Zylberberg ps. „Mojek” („Mojtek”). Zastępcą był Sumek Abramowicz, a łącznikiem między grupami Heniek Pejsak. ŻOB początkowo liczył 70 członków z czasem liczba ta wzrosła do 300, z czego 120 osób było „zwartych i gotowych”. W języku potocznym w getcie bojowników nazywano partyzantami. Pieniądze na broń pozyskiwano po przez nakładanie podatku na najbogatszych mieszkańców getta, oraz z „kradzieży” z magazynów przy ulicy Garibaldiiego – Niemcy tam przetrzymywali mienie zrabowane ludności żydowskiej. Z apteki po Radzie Starszych zabrano chemikalia, które posłużyły do produkcji granatów. Częstochowski ŻOB utrzymywał stały kontakt z ŻOB - em w Warszawie. Za pozyskane środki

dokonywano zakupu broni, co było sprawą nie łatwą gdyż w kilku przypadkach doszło do wymiany ognia gestapo, która urządziła zasadzki.

Do pierwszego zbrojnego starcia doszło 4 stycznia 1943 roku. Na rozkaz Degenharta komendanta Schupo, Żydzi pracujący w tym dniu na placówkach, w „małym getcie” mieli stawić się na „ryneczkę” (Rynek Warszawski). Kilku z nielicznych członków ŻOB, którzy przebywali w getcie, udało się tam. Byli to Mendel Fiszelewicz, Icchak Fajner (Feiner) i Pola Szczekowicz. Całe uzbrojenie, jakim dysponowali składało się z jednego rewolweru i noża. „Akcję” deportacji przeprowadzał porucznik SS Feliks Rohn.

ŻOB - owcy podjęli próbę zabicia go. W trakcie podbiegania do Niemców Icchak Fajner, wykrzyczał po niemiecku, a potem w jidysz: „Już nigdy więcej nie będziecie zabijać nas bezkarnie, nie wolno wam!” i zaatakował nożem porucznika Bruno Tsopota (Soparta, Somparta(?)). Z kolei Fiszelewicz oddał strzał w kierunku Rohna, jednak po pierwszym strzale rewolwer zaciął się. Podjął próbę uderzenia hitlerowca kolbą. Rohn został zraniony w rękę, a bojownicy polegli od ognia broni maszynowej pozostałych SS - manów. W odwiecie hitlerowcy rozstrzelali 25 mężczyzn, oraz przeprowadzili około 300 osób do komisariatu granatowej policji przy ul. Piłsudskiego 21. Stamtąd przewieziono ich do Radomska. ŻOB zdążył tylko przekazać aresztowanym pilniki do metalu i nożyce do cięcia drutu. Pozwoliło to na liczne ucieczki z wagonów kolejowych, podczas tej deportacji do Radomska.

ŻOB kopał też tunele. Pierwszy z nich, najważniejszy, znajdował się przy ul. Garncarskiej 42 (wejście do budynku było od strony ulicy Nadrzeczej), miał wylot poza gettem na w budynku na Starym Rynku 17. Drugi tunel biegł od ul Nadrzeczej 80/82 do pustego pola przy ulicy Jaskrowskiej.

W lutym 1943 roku ŻOB wysyłał zwiadowców, którzy mieli polecenie ustalenia możliwości przeżycia w okolicznych lasach. Zwiadowcy Ci powrócili i przekazali, że jest to z wielu względów niemożliwe.

17 Marca 1943 roku gestapo wpadło na trop i zlikwidowało jeden z bunkrów ŻOB-u przy ul. Wilsona 34. Aresztowano wtedy 6 bojowników, którzy zostali dwa dni później rozstrzelani na cmentarzu żydowskim. 20 Marca, w ramach tzw. „akcji purimowej”, podstępem zgromadzono na Rynku Warszawskim 127 osób, które natychmiast przewieziono na kirkut i stracono. 22 Kwietnia 1943 roku ŻOB podjął próbę rozkręcenia szyn kolejowych. W tym celu członkini ŻOB- u Maria Szelzinger zrobiła w warsztatach niemieckich specjalny klucz. Niestety Niemcy szybko wykryli grupę pięciu bojowników (Cwi Lustiger, Dawid Landau, „Fronczek” Frenkenberg, Awiw Rosner, NN), która dołączyła do komanda pracującego na kolei. Po krótkiej szamotaninie cała piątka zginęła. Dodatkowo z grupy 48 robotników kolejowych, zastrzelono co drugą osobę.

Po tych wydarzeniach doszło do rozłamu w ŻOB - ie, część bojowników wyszła z getta do lasu, gdzie walczyli z hitlerowcami i NSZ. Spora grupa wstąpiła do lewicowego oddziału „Hanysza”.

1 Maja 1943 roku zamknięto „małe getto”. 4 Maja ŻOB ogłosił mobilizację.

24 Czerwca został zamordowany dr A. Wolberg. Został on wyprowadzony z punktu sanitarnego przez dwóch policjantów i zastrzelony na ulicy Garibaldięgo. Pochowano go we wspólnej mogile razem z dwudziestoma zabitymi robotnikami z magazynów Schupo. Zdarzenie to było najprawdopodobniej następstwem zdrady, konfidentem najprawdopodobniej był policjant żydowski Jakub Rosenberg. Gestapo знаło miejsca i położenie głównych bunkrów ŻOB - u. 25 Czerwca gestapo i Schupo, wraz oddziałami ukraińskimi, otoczyło domy przy Nadrzeczej 86, 88, 90 gdzie znajdowało się wejście do tunelu rozgorzała nierówna walka. Komendant ŻOB - u bronił się do ostatka, po czym popełnił samobójstwo. Nieżyjącego Zylberberga Niemcy powiesili głową w dół. W ręce Niemców wpadło 30 granatów, 18 rewolwerów, 2 karabiny. Przeżył tylko Lutek Gliksztajn, któremu udało się uciec tunelem. Pozostali bojownicy ŻOB - u zebrali się na Starym Rynku 17. Postanowili 26 czerwca przedostać się do getta zabrać resztę broni i przedrzeć się do lasu. Grupa, która wyszła przy Nadrzeczej została wybita po krótkiej walce, innych złapanych bojowników wywieziono ciężarówkami w nieznanym kierunku, bojownicy zgromadzeni na pakach ciężarówek krzyczeli do pozostałych Żydów zgromadzonych na Rynku Warszawskim: „nie zapomnijcie nas, nie wolno wam zapomnieć!” Równocześnie w tym dniu, Niemcy otoczyli i zdobyli po walce dom przy Starym Rynku 17. Były to pierwsze dni ostatecznej likwidacji getta. Niemcy wymordowali chorych w szpitalu, wielu starców, matki z dziećmi zostało rozstrzelanych na terenie cmentarza. W getcie użyto przynajmniej dwóch ciężkich ośmiokołowych wozów opancerzonych i moździerzy. 27 Czerwca Niemcy ostrzelali opuszczone domy z armat i moździerzy. Chodziło im o to, aby wystraszyć ewentualnych ukrywających się.

Między 28 czerwca, a 30 hitlerowcy ogłosili: „amnestię” dla ukrywających się dodatkowo oferując marmeladę, ciepłą zupę. Zjawiła się zaledwie garstka osób. W tym okresie dyrektorzy fabryk „Hasag – Liedt” i kierownik straży fabrycznej huty „Milof”, uratowali sporą grupę pracowników i chorych, nie pozwalając ich rozstrzelać. W obozach „Hasag” znalazło schronienie w sumie około 3900 osób. Osadzono ich w Apparatebau (fabryka „Peltzery”, później „1 Maja”, „Welnopol”), Warthewerk (fabryka „Warta”), oraz Eisenhütte (Huta Częstochowa).

8 Lipca (wg niektórych źródeł 20) saperzy wysadzają w powietrze resztki domów „Małego getta”. Ostatnia selekcja odbyła się w dniach 20 - 22 lipca 1943, kiedy to ostatni żydowscy policjanci,

oraz przewodniczący Judenratu, Bernard Kurland, zostali wybrani wraz z osobami niezdolnymi do pracy i rozstrzelani na cmentarzu żydowskim.

Ocalałych 23 bojowników ŻOB, znalazło się w lasach w okolicy Złotej Góry i Konicpola. Wojnę przeżyło zaledwie 7 osób. Obozy „Hasagu” wyzwolono 17 stycznia 1945. Ocalało w nich 5200 Żydów, w tym 1518 częstochowian, z trzydziestotysięcznej rzeszy ludności pochodzenia żydowskiego, którą wybuch wojny zastał w Częstochowie. W tej grupie było zaledwie 1240 osób urodzonych w Częstochowie.

„Cichy”

Literatura:

1. Liber Brener „Ruch podziemny w częstochowskim getcie” BN II 424.682
2. Jerzy Einhorn „Wybrany aby żyć”; Marpress Gdańsk 2002 wyd. I
3. Ita Dimit „Moja Cząstka Życia” ŻIH i Twój Styl Warszawa 2001 wyd. I
4. Jan Pietrzykowski „Hitlerowcy w Częstochowie w latach 1939 – 1945”; Instytut Zachodni; Poznań 1959 wyd. I
5. Jan Pietrzykowski „Cień swastyki nad Jasną Górą – Częstochowa w okresie hitlerowskiej okupacji 1939 – 1945” Śląski Instytut Naukowy; Katowice 1985; wyd. I
6. Stanisław Rybicki „Pod znakiem Lwa i Kruka” PAX Warszawa 1990; wyd. II
7. Jakub Wodziszłowski „Ja, Jakub, syn Samuela” ATLA 2; Wrocław 2007; wyd. I
8. Praca Zbiorowa „Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939 – 1945” tom I, KiW Warszawa 1972 wyd. II
9. „Żydzi w walce 1939 – 1945” tomy I i II; Stowarzyszenie Żydów Komitantów i Poszkodowanych w II Wojnie światowej, ŻIH; Warszawa 2009/2010
10. http://pl.wikipedia.org/wiki/Getto_w_Cz%C4%99stochowie
11. <http://www.deathcamps.org/occupation/czestochowa%20ghetto.html>
12. <http://www.fortyfikacje.yoyo.pl/zh/ps/getto/index.html>